

УДК 633. 11:575.8(477) «.../19»

ПРИМАК І.Д., д-р с.-г. наук

ВОЙТОВИК М.В., канд. с.-г. наук

Білоцерківський національний аграрний університет

ПРИМАК О.І., канд. істор. наук

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ЕВОЛЮЦІЯ КУЛЬТУРИ ПШЕНИЦІ В УКРАЇНІ ЗА РІЗНИХ СИСТЕМ ЗЕМЛЕРОБСТВА ДО ХХ СТОЛІТТЯ

Висвітлено еволюцію культури пшениці за примітивних, екстенсивних і частково перехідних систем землеробства в Україні. Зосереджено увагу на зернове господарство трипільського періоду, урожайність і частку посівних площ пшениці. Наведені результати археологічних досліджень, основні елементи агротехніки пшениці і можливості експорту зерна цієї культури. Встановлено порівняно швидку еволюцію культури пшениці в Придніпров'ї в скіфську епоху, а в VI-V ст. до н.е. вона була провідною рослиною на всьому півдні України. Племена скіфів вирощували пшеницю в I тисячолітті до н.е. в середньому і нижньому Придніпров'ї і в басейні Дністра як для власних потреб, так і для експорту. У XVI ст. на півдні Росії основні площі ріллі були під посівами озимого жита. У другій половині XVIII ст. озиму і яру пшеницю висівали на староорних тучних чорноземах і новині, зрідка на облогових і перелогових землях.

Ключові слова: еволюція, пшениця, системи землеробства, експорт, урожайність, зернові культури, посівні площі.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій. На території України в IV тисячолітті до н.е. вирощували різні види пшениці, в т.ч. і тверду. В Криму знахідки м'якої пшениці належать до VIII-IV століть до н.е. Культура пшениці древньоруської держави в XI-XII ст. до н.е. уже була диференційована на яру і озиму.

В епоху неоліту з'явилося землеробство в середньому Придніпров'ї, Прибужжі і Придністров'ї. Надзвичайно цінними для пізнання стародавності вирощування пшениці є знахідки трипільської культури, яка існувала в III-II тисячоліттях до н.е.

В.В. Хвойко першим серед археологів зробив висновок, що трипільці були знайомі з пшеницею, а також просом. Він виявив відбитки зерен хлібних рослин в розвалинах стародавніх землянок на київських підвищеннях, в обпалених обмозках трипільських поселень Подолії і Київщини, в селах Крутобородинці (III тисячоліття до н.е.), Трипілля та ін. [1,2,3]. Про ці знахідки повідомлялося ще в 1904 р. [4], а потім у 1926 р. [5]. Переважно це м'яка пшениця, поодинокі насіння може бути віднесеним до твердої [6].

Слід зазначити, що в центральній Європі в цей період ніде тверда пшениця не вирощувалася, а в межах європейського континенту вона зустрічалася лише на Балканах або в південному Середземномор'ї.

Післявоєнні археологічні дослідження трипільських поселень в Придніпров'ї і Придністров'ї, проведені під керівництвом Т.С. Пассек, показали, що уже в III тисячолітті до н.е. землеробством займалися трипільські племена на території, що обіймає сучасну Україну і Молдавію [7,8,9].

Аналіз матеріалів із розкопок ранньотрипільського поселення Лука-Врублевецька, що належать до IV-II тисячоліть до н.е., свідчать про належність деяких зернових решток до твердої пшениці (*Tr. durum*) і полби (*Tr. dicoccum*) [8,10].

М.М. Якубцинер зазначає, що в Придніпров'ї і Придністров'ї тверда пшениця зустрічалася і наприкінці першої половини ХХ ст. в ярій культурі, а за результатами дослідження колишнього Всесоюзного інституту рослинництва, місцями (Чернівецька, Дрогобицька області і Молдавія) траплялася і полба [11,12].

За 2650 років до н.е. з південно-російської рівнини м'яка пшениця експортувалася у Фессалію, звідки розповсюдилася в Греції. Е. Штерн довів тісний зв'язок трипільської культури з південно-європейською, зокрема, з Фессалією [13]. В зв'язку з цим доречною є гіпотеза про запозичення фессалійцями з півдня України не тільки м'якої, але і твердої пшениці.

Вчені припускають, що трипільська тверда пшениця певною мірою генетично пов'язана з основною масою кубанських пшениць, що племена епохи трипільської культури (за наявності у них відносно високого рівня культури землеробства) поряд з просом, ячменем, житом сіяли в

сумішках і різні види пшениці. Науковці не виключають, що ще в старовину в Україну проникали деякі тверді пшениці із Малої Азії і грецького Середземномор'я, на що вказують також назви: Турка, Білотурка, Арнаутка.

Загальний збір зерна пшениці в грецьких поселеннях Чорноморського побережжя не забезпечив би експорту в Грецію в таких значних розмірах без залучення урожаю пшениці із численних скіфських поселень півдня. Такий розвиток виробництва зерна пшениці на півдні забезпечувався переходом (орієнтовно з VII ст. до н.е.) до орного землеробства із застосуванням залізних знарядь.

До скіфського часу (V-II ст. до н.е.) належать також глиняні моделі зерен пшениці (та інших хлібів), знайдені Б.А. Шрамко в 1954 р. на жертovníку при розкопках городища Караван на Харківщині.

На початку XX ст. при розкопках кургану №1 в Оснях, в напрямку південного заходу від Бельського городища (Полтавська губернія), виявлені обуглені стебла і колоски з насінням пшениці, що належали до скіфського періоду [14]. Ще раніше В.В. Хвойко при розкопках Пастирського і Мотронінського городищ в Київській губернії знайшов поблизу жертovníка сліди пшениці у вигляді обуглених стебел, колосків і зерен [15].

Мета досліджень – здійснити цілісний історико-науковий аналіз процесу еволюції культури пшениці за різних систем землеробства в Україні, починаючи з трипільської культури і до початку XX ст.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження обрано історико-науковий, діалектико-логічний, бібліографічно-статистичний, проблемно-хронологічний методи, які сприяли комплексному аналізу предмета дослідження, що ґрунтується на принципах історизму, багатфакторності, всебічності та наукової об'єктивності пізнання.

Результати досліджень та їх обговорення. В поселеннях східних слов'ян, на землях середнього Придніпров'я, Прибужжя і Придністров'я виявлено багато пам'ятників хліборобства, що належать до III-IV ст. Частина зерна в ті часи експортувалася в Римську імперію [16]. Досить високий рівень культури спостерігався в V-VI ст. з утворенням першого політичного об'єднання східних слов'ян — антського союзу племен.

Про хліборобство у слов'ян-рільників середнього Придніпров'я (антів) було відомо готським і візантійським письменникам VI ст. – Прокопію Кессарійському, Йордану та іншим. За свідченням Маврікія Стратега, автора "Стратегікона", що описав у VI ст. побут і звичаї древніх слов'ян (антів), "у них большое количество разнообразного скота и плодов земных, лежащих в кучах, в особенности проса и пшеницы" [17]. Археологічними розкопками підтверджується переважне розповсюдження цих двох хлібів у I тисячолітті н.е.

Пізніше трипільського періоду тверда пшениця на Україні виявляється лише у відкладеннях, що датуються IX-X ст.

В IV-III ст. до н.е. відбувався інтенсивний експорт пшениці із північного Причорномор'я, зокрема із Криму, в Грецію, причому значна частина зерна вивозилася через Феодосію [18]. Про вирощування орачами Скіфії хліба для продажу повідомляє і Геродот (V ст. до н.е.). За свідченням Демосфена, експорт зерна із Боспорської держави досягав половини всього хліба, що завозився в Грецію. За древньогрецькими літературними джерелами, із Феодосії за період з 387 до 347 р. до н.е. було експортовано 2 млн медимнів пшениці, що становить 125 тис. т.

Слід зазначити, що антична Боспорська держава виникла в середині I тисячоліття до н.е. в північному Причорномор'ї, де основною хлібною культурою була пшениця [19].

За свідченням Страбона (I ст. н.е.), щорічні прибутки Мітрідата від грецьких колоній на Кримському півострові становили 200 срібних талантів і 180000 медимнов (10620 т) пшениці [20]. За деякими повідомленнями, експорт був основним стимулом для скіфів-орачів у розвитку культури пшениці, самі ж вони харчувалися головним чином просом. Останнє переважає в зернових рештках скіфських і прикубанських городищ [21].

Літературні дані, а також результати археологічних досліджень свідчать про те, що в північному Причорномор'ї вирощувалася тоді, як і в більш ранній період, м'яка пшениця. В.М. Слободін вважає, що у зв'язку з пануючою у скіфів перелоговою системою землеробства, переважаючою в ті часи в посівах була пшениця яра [22].

Урожаї пшениці на півдні в скіфську епоху були нестійкими. Є, наприклад, літературне свідчення Страбона про Крим, ґрунт якого давав урожаї сам 6-7, що в півтора-два рази вище

урожаю в Італії [19]. Проте, відомі періоди, коли через низькі урожаї експорт пшениці із Причорномор'я припинявся або навіть змінювався ввезенням [23].

У XI-XII ст. в Древньоросійській державі спостерігається зростання чисельності міського населення і розширення торгівлі хлібом, що вимагало удосконалення землеробської техніки і зростання площ під зерновими культурами. Крім пшениці, вирощували жито, ячмінь, просо, овес, горох, сочевицю, гречку, коноплі, льон, рижій, про що свідчать археологічні знахідки і дослідження вчених.

Літературні пам'ятники свідчать про порівняно високу культуру землеробства в Древньоросійській державі [24]. Так, в "Русской правде" (XI-XII ст.) вказується на посудини з хлібними злаками, серед яких були також м'яка і тверда (полба) пшениця (поряд з житом, вівсом і ячменем). У "Вопрошании Кириковом" пшениця наводиться слідом за горохом і сочевицею.

В розкопках ряду городищ Древньоросійської держави, в XII ст. і першої половини XIII ст., знайдене обвуглене насіння хлібних злаків, в тому числі і пшениці (городища на р. Рось Київської області). Обвуглене насіння із Райковецького городища на р. Гнилоп'яти Житомирської області (довоєнні розкопки) представляє собою м'яку пшеницю в суміші з житом. Серед інших культур зафіксовані просо, горох, коноплі, рижій. За повідомленням В.К. Гончарова, пшениця виявлена в 10 пунктах, жито – в 46, ячмінь – 10, рижій – 5 пунктах [25]. Обвуглене насіння знайдено також в розкопках 1938 р. на території древнього Києва (XII-XIII ст.) [26].

У XVII ст. землеробська техніка ще була примітивною, а повний перехід до парової системи не завершеним. Середній урожай пшениці становив сам 3-4,5 [27].

Територія північної України, що примикала до центральної чорноземної смуги, у XVIII ст. була одним із важливих районів виробництва озимої пшениці. В Ізюмському повіті ця культура домінувала серед зернових [27].

В цілому ж в державі у XVIII ст. пшениця за посівними площами поступалася житу. В Харківському намісництві лише в деяких повітах (Ізюмському, Чугуєвському, Ахтирському, Хотмишському) широкого розповсюдження набули посіви пшениці на поміщицьких і селянських землях для власних потреб і для продажу. Це ж саме спостерігалось і в Глинському і Березненському повітах Чернігівського намісництва. В більшості ж регіонів країни посіви озимої пшениці були зосереджені лише на поміщицьких землях. Яра пшениця набула поширення в Березненському, Ніжинському (переважно у селян), Чернігівському повітах Чернігівського намісництва [28]. Під Києвом пшениця також була мало розповсюджена, про що свідчить відповідь на анкету Вільного економічного товариства [29]. Розповсюдженню ярої пшениці майже повсюдно гальмували велика кількість бур'янів і хвороб (сажка), а в окремих випадках і заморозки. Яру пшеницю у другій половині XVIII ст. висівали часто по пару, зораному восени (Лебединський, Краснокутський, Ахтирський, Хотмишський повіти), або по зябу (Роменський повіт). Попередниками її слугували місцями просо (Чугуївський повіт) або льон (Ніжинський повіт). Урожай озимої пшениці становив сам 4-20, ярої – сам 3-15.

Найбільш високі урожаї озимої пшениці (до сам 20) були зафіксовані в Коропському повіті Новгород-Сіверського намісництва і Борзнянському повіті Чернігівського намісництва; ярої пшениці – в Краснокутському повіті Харківського намісництва. Найбільш низькі урожаї озимої пшениці відмічені в Чугуївському (сам 3-4) і Березненському, ярої (сам 2-3) – Ізюмському повітах.

Яра пшениця, судячи з відповідей на анкети Вільного економічного товариства 1794 р., незначною мірою поступалася озимій за урожайністю, в ряді випадків навіть перевищувала останню. Урожай озимої пшениці на південному заході України в правобережній частині Дніпра становив 5,3 четверті на десятину, в лівобережній — 4,9, ярої ж пшениці відповідно 7,0 і 5,0. Неурожайними були на Україні роки 1748-1749, 1756, 1799 і особливо 1767, 1786-1787 [27].

В ряді джерел наголошується, що пшениця в другій половині XVIII ст. була однією із найбільш урожайних культур на Кримському півострові [30]. Урожай її становив сам 10-30. Вона була представлена озимими і ярими формами різноманітних видів і висівалась по удобрених полях. Яра пшениця відзначалася високими показниками хлібопекарської якості.

Культура пшениці в степовій частині України у XVIII ст. базувалася на трипіллі, тобто поділу полів на 3 частини без правильного чергування культур, поверхневому обробітку ґрунту за мізерних доз внесення гною (з метою уникнення вилягання пшениці). Обробляли ґрунт переважно важким дерев'яним плугом-сабаном в упряжці 6-8 волами, в господарствах російських

переселенців – сохою, що панувала в частині районів Харківщини і Чернігівщини. Сіяли нерідко "під соху" або "під борону" [27].

В степовому півдні України у другій половині XVIII ст. панувала повсюдно озима пшениця. В Катеринославському намісництві поряд з озимою пшеницею висівалася і яра тверда – Арнаутська, зокрема, в районі Мелітополя. Яра пшениця відрізнялася високою якістю зерна, особливо сорти твердої пшениці Арнаутка і Гарновка.

Назва "Арнаутка", на думку І.В. Якушкіна, вказує на її українське, а не балканське походження. В 1865 р. російський вчений В.С. Лясковський довів, що південна Арнаутка містить білка на 7 % більше, ніж північна, а пізніше П.А. Костичев обґрунтував перевагу за вмістом азоту російської твердої склоподібної пшениці над м'якою [31].

Місцями ярі сорти твердої пшениці висівалися восени. Урожай пшениці становив сам 6-8. В північній, лісостеповій Україні (Чернігівське намісництво) вирощувалася м'яка пшениця, урожай якої коливався від 3 до 10 сам.

Культура пшениці в Україні отримала подальший розвиток в XIX ст. в зв'язку із підвищенням товарності зернового господарства і виходом російського хліба, особливо пшениці, на світовий ринок.

Збільшення частки пшениці в зерновому господарстві Росії наступило після кризи житнього господарства у 80-х роках XIX ст. Воно було обумовлено також розширенням виробництва зерна на степовому півдні у зв'язку із будівництвом залізних доріг і наявністю портів, що обслуговували експорт. Першість степових губерній з виробництва зерна зберігалася за ними до кінця XIX ст. і тільки в 1909-1913 рр. перейшла до інших районів.

Протягом всього періоду 1860-1867 рр. в південних чорноземних губерніях Росії спостерігалася посилене розорювання степів і зростання посівних площ під зерновими культурами, особливо пшеницею. Площа орних земель в 1881р., порівняно з 1860, збільшилася на 33,6 %, а в 1887 р. – майже на 50 %. Найбільш інтенсивно за вказаний період розорювалися землі у так званих окраїнних губерніях, серед яких були Бесарабська, Катеринославська і Херсонська [32].

На території південно-західних губерній – Київської, Подільської, Волинської – у 1881 р. пшениця займала 23,4 % всієї посівної площі зернових, поступаючись лише озимому житу (30,4 %). При цьому частка посівів ярої пшениці була досить обмежена: лише 1,7 %. Орієнтовно такою ж була частка пшениці у Харківській і Полтавській губерніях, проте тут, навпаки, переважала яра пшениця, питома вага ж озимої не досягала навіть 1 %. В губерніях Київській, Подільській і Волинській озима пшениця займала в 1881 р. 21,7 % загальної площі посіву зернових, в 1913 р. – 22,9 %. Одночасно підвищилася частка ярої пшениці з 1,7 в 1881 р. до 2,5 % в 1913 р. і зменшилася – жита – з 30,4 до 26,3 %. В роки першої світової війни, судячи з перепису 1916 р., пшениця в Україні займала 40 % всієї посівної площі.

На Україні ще в кінці XVIII ст. полба була дуже малопоширеною культурою. Її посіви зустрічалися в Глинському і Конотопському повітах Чернігівського намісництва, степовому півдні України. У XVIII ст. вона місцями зберігалася у вигляді озимої культури. В 1856 р. полба культивувалася на Поділлі. На початку XX ст. в Харківській і Полтавській губерніях частка посівів полби не досягала навіть 0,5 %.

У 80-х роках XIX ст. в Криму почалося швидке зростання посівних площ озимої пшениці за рахунок розорювання степів. У Перекопському повіті частка їх в 1888 р. становила 70 %. За останнє десятиріччя XIX ст. посівна площа в Криму збільшилася втричі, в основному за рахунок озимої пшениці. В 1913 р. частка її становила тут 97,6 % всіх посівів пшениці. В середньому за 24 роки (1894-1912) урожай озимої пшениці в Криму становив 6,1 ц/га, а ярої – 4,9 ц/га.

У XVIII ст. в Криму вирощувалася тверда пшениця. І. Георгі свідчить про посіви в районі Сиваша і Перекопа Арнаутки, яка мала більш крупне зерно, ніж м'яка пшениця, і використовувалася населенням для виготовлення крупи [33]. На початку XX ст. Арнаутка зафіксована в Таврійській губернії. Керченська Білотурка удостоєна медалі на Лондонській Всесвітній виставці в 1850 р.

За свідченням І. Георгі, у XVIII ст. в Криму полба зустрічалася під місцевою назвою "Капли", причому посіви її були зосереджені в районі Феодосії, де вона давала урожай сам 10-20 [33]. Там само, як повідомляє Є.А. Столетова, знаходив її і Паллас [34]. Свідчення Георгі і Палласа

представляють інтерес в зв'язку з повідомленням І.В. Якушкіна про посіви полби в Феодосійському повіті у 80-х роках XIX ст. [35].

При описанні твердої пшениці, яку вирощували у XVIII ст. в Україні і Бессарабії, літературні джерела називають сорти: Гарновка, Арнаутка, Гарновка Арнаутська. В "Записках Общества сельского хозяйства" за 1854 і 1856 рр. згадуються сорти ("роди"): Арнаутка жовта або Бахмутка і Арнаутка з чорними і сизими остями.

В літературних джерелах кінця XIX ст. Арнаутку, відповідно до вимог Одеського хлібного ринку, поділяють на різновидності: крупнозерну, довгозерну і короткозерну. В 1898 р. виділяються типи низької якості: Перерод і Озман-Арнаутка, що містила домішки Кубанки і Турецької білої.

У XVIII ст. на Україні вирощували сорти м'якої пшениці: Гірка (яра) і Ледеянка. Друга пристосована до надранніх строків сівби весною або до сівби восени і зустрічалася головним чином на півночі держави, куди проникла очевидно з Білорусії. В Сумській провінції була відома у другій половині XVIII ст. озима пшениця Татарка.

Із м'яких ярих пшениць в літературі XIX ст. згадується Гірка — один із основних сортів, що мав великий попит на Одеському хлібному ринку. В 1890-х роках Гірку поділяли на крупно-, довго-, дрібнозернисту. Звичайно під Гіркою розуміли безосту форму, але в 1854 р. в Бессарабії зустрічалася і остиста. Згадується також сорт Улька і, як його синоніми, Білоколоска, Полтавка, Американка [11]. В кінці XIX ст. на півдні України вирощували м'яку озиму пшеницю Банатку.

Селекція пшениці в Україні бере початок ще в XIX ст. На Полтавському дослідному полі, заснованому 1884 р., уже з 1887 р. проводилися систематичні відбори серед місцевої пшениці Полтавка.

Висновки. 1. Порівняно добрий розвиток культури пшениці в Придніпров'ї зафіксований вченими в скіфську епоху. Орієнтовно з VI-V ст. до н.е. на всьому півдні України провідною зерновою культурою була пшениця.

Скіфські землеробські племена вирощували пшеницю в I тисячолітті до н.е. в середньому та нижньому Придніпров'ї і в басейні Дністра (як і в північному Причорномор'ї) не тільки для особистого споживання, але і для експорту.

2. У XVI ст. на півдні Росії за парової і перелогової систем землеробства домінуюче положення займало озиме жито. Пшеницю озиму і яру у другій половині XVIII ст. висівали на староорних тучних чорноземах, а також на новині, в окремих випадках на облогах (після 5 років "відпочинку") або перелогах (після 10 років "відпочинку").

3. Російська степова тверда пшениця вирощувалась в різних місцях країни під різними назвами: на Волзі – "Білотурка", в Петербурзі – "Кубанка", Україні і Новоросії – "Арнаутка", центрально-чорноземній смузі – "Турка".

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Хвойко В.В. Каменный век Среднего Приднепровья / В.В. Хвойко // Тр. XI Археологического съезда, т. I. – М., 1901. – С. 769,773,789,811.
2. Хвойко В.В. Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Приднепровье / В.В. Хвойко // Тр. XIII Археологического съезда, т. I. – М., 1907. – С. 1-2.
3. Хвойко В.В. Раскопки площадок в Крутобородинах Летического уезда Подольской губернии и близи с. Веремье Киевского уезда и губернии / В.В. Хвойко // Тр. Москов. археолог. об-ва, т. XXII, вып. 2. – М., 1909. – С. 281-309.
4. Спицын А.А. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого Киевской губ. / А.А. Спицын. – СПб., 1904. – С. 94.
5. Магура С. Питання побуту на підставі залишків Трипільської культури / С. Магура. – К.: Вид-во Укр. Акад. Наук, 1926. – С. 99.
6. Фляксбергер К. Находки культурных растений доисторического периода / К. Фляксбергер // Труды Института истории науки и техники. Сер. 1, Вып. 2. – М., 1934. – С. 175-176.
7. Пассек Т.С. Переодизация трипольских поселений (III-II тысячелетие до н.э.) / Т.С. Пассек // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.–Л., 1949. – №10. – С. 9.
8. Пассек Т.С. Трипольские поселения Коломийщина / Т.С. Пассек // Трипольська культура. Т. I. – К., 1940. – С. 27-28.
9. Пассек Т.С. Трипольское поселение Владимировка / Т.С. Пассек // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – 1949. – Вып. 26. – С. 47.
10. Бибииков Н.С. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре / Н.С. Бибииков // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.–Л., 1953. – №38. – С. 170-174.

11. Якубцинер М.М. Пшеницы Бессарабии и Северной Буковины / М.М. Якубцинер // Селекция и семеноводство. – 1946. – №4-5. – С. 62-64.
12. Якубцинер М.М. Пшеницы Польши и западных областей БССР и УССР / М.М. Якубцинер // Селекция и семеноводство. – 1947. – №4. – С. 30.
13. Штерн Э.Р. Доисторическая греческая культура на юге России / Э.Р. Штерн // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1907 – Т. I. – С. 40.
14. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зенковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. / В.А. Городцов // Труды XIV Археологического съезда. – М., 1911, – Т. III. – С 93-94.
15. Хвойко В.В. Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность / В.В. Хвойко // Труды XII Археологического съезда, – М., 1905. – Т. I. – С. 96, 98,99.
16. Рыбаков Б. Ранняя культура восточных славян / Б. Рыбаков // Исторический журнал. –1943. – №11-12. – С. 75.
17. Мишулин А.В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э. / А.В. Мишулин // Вестник древней истории. – 1941. – №1. – С. 253.
18. Зеет И.Б. Разведочные раскопки в Феодосии / И.Б. Зеет // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – 1951. – Вып. 37. – С. 185.
19. Блаватский В.Д. Краткий очерк античного земледелия в северном Причерноморье / В.Д. Блаватский // Материалы по истории земледелия СССР. – М.: Изд-во Академии наук СССР. – Сборник 1. – 1952. – С. 160-178.
20. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе / В.В. Латышев // Вестник древней истории. – 1947. – №4. – С. 205-206.
21. М. Ebert. Sudrussland im Altertum. Bonn-Leipzig, 1921. –192 p.
22. Слободин В.М. К вопросу о развитии и смене систем земледелия / В.М. Слободин // Материалы по истории земледелия СССР. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1952. – Сборник 1. – С. 9-65.
23. Готье Ю. В. Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы /Ю.В. Готье. – Л., 1925. – Ч. I. – С. 146.
24. Греков Б.Г. Киевская Русь / Б.Г. Греков. – М., 1953. – С. 5.
25. Гончаров В.К. Райковецкое городище / В.К. Гончаров. – К., 1950. – С. 59-60.
26. Каргер М.К. Новые данные к истории древнерусского жилища / М.К. Каргер // Советская археология. – 1951. – Т. XXXVIII – С. 8.
27. Лященко П.И. Крепостное сельское хозяйство России в XVIII в. / П.И. Лященко // Исторические записки Академии Наук СССР. – М., 1945. – Т. 15. – С. 99, 116, 1 14, 118.
28. Центральный Государственный исторический архив, Ленинградское отделение (ЦГИАЛ), ф. №91, оп. 1, д. 445, лл. 5, 17, 30; д. 524, лл. 3, 13, 25; д. 542, лл. 17, 31.
29. ЦГИАЛ, ф №91, оп 1, д. 381 л. 77.
30. Плещеев С. Обзорение Российской империи в нынешнем её новоустроенном состоянии /С. Плещеев. – СПб., 1787. – С. 134-135.
31. Костычев П.А. Обработка и удобрение чернозема / П.А. Костычев. – СПб., 1892. – С. 188.
32. Карнаухова Е.С. Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860-1914 гг.) / Е.С. Карнаухова. – М., 1951. – С. 77-78.
33. J.G. Georgi. Geographisch-physikalische und naturhistorische Beschreibung des Russischen Reichs. II. – Konigsberg, 1798. – P. 681,837.
34. Столетова Е.А. Полба-эммер / Е.А. Столетова // Тр. по прикл. бот. и сел., т. XIV, вып. 1. – 1925. – С. 42.
35. Якушкин И.В. Пшеницы Крыма / И.В. Якушкин // Тр. по прикл. бот. и сел., т. XIII, вып. 1. – 1923. – С. 113.

REFERENCES

1. Hvojko V.V. Kamennyj vek Srednego Prydneprov'ja / V.V. Hvojko // Tr. NI Arhyologycheskogo s'ezda, t. I. – М., 1901. – S. 769,773,789,811.
2. Hvojko V.V. Nachalo zemledelyja y bronzovyj vek v Srednem Prydneprov'e / V.V. Hvojko // Tr. XIII Arheologycheskogo s'ezda, t. I. – М., 1907. – S. 1-2.
3. Hvojko V.V. Raskopky ploshhadok v Krutoborodyncah Letycheskogo uezda Podol'skoj gubernyy y blyz s. Verem'e Kyevskogo uezda y gubernyy / V.V. Hvojko // Tr. Moskov. arheolog. ob-va, t. XXII, vyp 2. – М., 1909. – S. 281-309.
4. Spycyn A.A. Raskopky glynjanyh ploshhadok blyz s. Kolodystogo Kyevskoj gub. / A.A. Spycyn. – SPb., 1904. – S. 94.
5. Magura S. Pytannja pobutu na pidstavi zalyshkiv Trypil's'koi' kul'tury / S. Magura. – К.: Vyd-vo Ukr. Akad. Nauk, 1926. – S. 99.
6. Fljaksberger K. Nahodky kul'turnyh rastenyj doystorycheskogo peryoda / K. Fljaksberger // Trudy Ynstytuta ystoryy nauky y tehnyky. Ser. 1, Vyp. 2. – М., 1934. – S. 175-176.
7. Passek T.S. Pereodyzacyja trypol'skyh poselenij (III-II tysjacheletye do n.e.) /T.S. Passek// Materyaly y yssledovanyja po arheology SSSR. – М.–Л., 1949. – №10. – С. 9.
8. Passek T.S. Trypil's'ke poselennja Kolomijshhyna / T.S. Passek // Trypil's'ka kul'tura. Т. I. – К., 1940. – S. 27-28.
9. Passek T.S. Trypol's'koe poselennje Vladymyrovka / T.S. Passek // Kratkje soobshhenija o dokladah y polevyh yssledovanyjah Ynstytuta ystoryy materyal'noj kul'tury. – 1949. – Vyp. 26. – S. 47.
10. Bybykov N.S. Rannetrypol'skoe poselennje Luka-Vrubleveckaja na Dnestre / N.S. Bybykov // Materyaly y yssledovanyja po arheology SSSR. – М.–Л., 1953. – №38. – S. 170-174.
11. Jakubcyner M.M. Pshenyzy Bessaraby y Severnoj Bukovyny / M.M. Jakubcyner // Selekcija y semenovodstvo. – 1946. – №4-5. – S. 62-64.
12. Jakubcyner M.M. Pshenyzy Pol'shy y zapadnyh oblastej BSSR y USSR / M.M. Jakubcyner // Selekcija y semenovodstvo. – 1947. – №4. – S. 30.

13. Shtern E.R. Doystorycheskaja grecheskaja kul'tura na juge Rossii / E.R. Shtern // Trudy XIII Arheologicheskogo s'ezda. – M., 1907 – T. I. – S. 40.
14. Gorodcov V.A. Dnevnyk arheologicheskych yssledovanyj v Zenkovskom uezde Poltavskoj gub. v 1906 g. /V.A. Gorodcov // Trudy XIV Arheologicheskogo s'ezda. – M., 1911. – T. III. – S. 93-94.
15. Hvojko V.V. Gorodyshha Srednego Podneprov'ja, yh znachenye, drevnost' y narodnost' / V.V. Hvojko // Trudy XII Arheologicheskogo s'ezda, – M., 1905. – T. 1. – S. 96, 98,99.
16. Rybakov B. Rannjaja kul'tura vostochnyh slavjan / B. Rybakov // Ystorycheskij zhurnal. –1943. – №11-12. – S. 75.
17. Myshulyn A.V. Drevnye slavjane v otryvkah greko-rymskych y vyzantijskych pysatelej po VII v. n.e. / A.V. Myshulyn // Vestnyk drevnej ystoryy. – 1941. – №1. – S. 253.
18. Zeet Y.B. Razvedochnye raskopky v Feodosyy / Y.B. Zeet // Kratkje soobshhenija o dokladah y polevyh yssledovanyjah Ynstytuta ystoryy materyal'noj kul'tury. – 1951. –Vyp. 37. – S. 185.
19. Blavatskij V.D. Kratkij ocherk antychnogo zemledelyja v severnom Prychernomor'e / V.D. Blavatskij // Materyaly po ystoryi zemledelyja SSSR. – M.: Yzd-vo Akademyy nauk SSSR. – Sbornyk 1. – 1952. – S. 160-178.
20. Latyshev V.V. Yzvestija drevnyh pysatelej o Skyfy y Kavkaze / V.V. Latyshev // Vestnyk drevnej ystoryy. – 1947. – №4. – S. 205-206.
21. M. Ebert. Sudrussland im Alttertum. – Bonn-Leipzig, 1921, – 192 p.
22. Slobodyn B.M. K voprosu o razvytyy y smene system zemledelyja / V.M. Slobodyn // Materyaly po ystoryi zemledelyja SSSR. – M.: Yzd-vo Akademyy nauk SSSR, 1952. – Sbornyk 1. – S. 9-65.
23. Got'e Ju. V. Ocherky po ystoryi materyal'noj kul'tury Vostochnoj Evropy /Ju. V. Got'e. – L., 1925. – Ch. I. – C. 146.
24. Grekov B.G. Kyevs'kaja Rus' / B.G. Grekov. – M., 1953. – S. 5.
25. Goncharov V.K. Rajkoveckoe gorodyshhe / V.K. Goncharov. – K., 1950. – S. 59-60.
26. Karger M.K. Novye danye k ystoryi drevnerusskogo zhylyshha / M.K. Karger // Sovetskaja arheologija. – 1951. – T. XXXVIII – S. 8.
27. Ljashhenko P.Y. Krepostnoe sel'skoe hozjajstvo Rossii v XVIII v. / P.Y. Ljashhenko // Ystorycheskye zapysky Akademyy Nauk SSSR. – M., 1945. – T. 15. – S. 99, 116, 1 14, 118.
28. Central'nyj Gosudarstvennyj ystorycheskij arhyv, Lenyngradskoe otdelenye (CGYAL), f. №91, op. 1, d. 445, ll. 5, 17, 30; d. 524, ll. 3, 13, 25; d. 542, ll. 17, 31.
29. CGYAL, f.№91, op 1, d. 381 l. 77.
30. Pleshheev S. Obozrenye Rossyjskoj ympery v nyneshnem jojo novoustroennom sostojanyj /S. Pleshheev. – Spb., 1787. – S. 134-135.
31. Kostychev P.A. Obrabotka y udobrenye chernozema / P.A. Kostychev. – Spb., 1892. – S. 188.
32. Karnauhova E.S. Razmeshhenye sel'skogo hozjajstva Rossii v peryod kapytalizma (1860-1914 gg.) / E.S. Karnauhova. – M., 1951. – S. 77-78.
33. J.G. Georgi. Geographisch-physikalische und naturhistorische Beschreibung des Russischen Reichs. II. – Konigsberg, 1798. – P. 681,837.
34. Stoletova E.A. Polba-emmer / E.A. Stoletova // Tr. po prykl. bot. y sel., t. XIV, vyp. 1, – 1925. – S. 42.
35. Jakushkyn Y.V. Pshenycy Kryma / Y.V. Jakushkyn // Tr. po prykl. bot. y sel., t. XIII, vyp. 1.– 1923.– S. 113.

Эволюция культуры пшеницы в Украине при различных системах земледелия до XX столетия

И.Д. Примак, М.В. Войтовик, Е.И. Примак

Освещено эволюцию культуры пшеницы при примитивных, экстенсивных и частично переходных системах земледелия в Украине. Сосредоточено внимание на зерновом хозяйстве трипольского периода, урожайности и доли посевных площадей пшеницы. Приведены результаты археологических исследований, основные элементы агротехники пшеницы и возможности экспорта зерна этой культуры. Установлено относительно быструю эволюцию культуры пшеницы в Приднепровье у скифскую эпоху, а в VI-V в. до н.э. она была ведущим растением на всем юге Украины. Племена скифов выращивали пшеницу в первом тысячелетии до н.э. в среднем и нижнем Приднепровье и в бассейне Днестра как для собственных нужд, так и для экспорта. В XVI в. на юге России основные площади пашни были под посевами озимой ржи. Во второй половине XVIII в. озимую и ярую пшеницу высевали на старопашотных тучных черноземах и новине, изредка на облоговых и перелоговых землях.

Ключевые слова: эволюция, пшеница, системы земледелия, экспорт, урожайность, зерновые культуры, посевные площади.

Надійшла 26.03.2014 р.